

Інститут української
археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України

Музей Гетьманства

ГЕТЬМАНСЬКІ ЧИТАННЯ

**ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА**

Збірник наукових статей

Київ – 2019

УДК: 94(477):261.6+355(477)''10/20''

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Протокол № 4 від 16 квітня 2019 року)

Рецензенти:

Ю. А. Мицик, д. іст. н., професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;

Є. М. Луняк, д. іст. н., доцент, професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Редакційна колегія:

Галина Ярова; д. іст. н. Георгій Папакін;

к. іст. н. Людмила Бевз; к. іст. н. Дмитро Гордієнко.

Гетьманські читання. Покрова Пресвятої Богородиці – в історії української культури та українського війська. Збірник наукових статей. – К., 2019. – 96 с. – (Козацька скарбниця. Вип. ІХ).

ISBN 978-966-02-9066-2

Збірка наукових праць висвітлює становлення й розвиток в Україні одного з найпоширеніших пошанувань Богородиці – свята Покрови Пресвятої Богородиці. У контексті свята розкриваються численні питання української культури та історії, зокрема історії та традицій Українського війська.

Видання призначене для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться українською історією та культурою.

В оформленні палітурки використана копія ікони “Покрови Пресвятої Богородиці”. Худ. Соня Генкель (Німеччина, Оберсдорф, 1969 р.). Подарунок Музею Гетьманства Вікторії і Маріяни Вакуловських.

ISBN 978-966-02-9066-2

© Музей Гетьманства, 2019

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2019

© Автори статей, 2019

Становлення та розвиток культу Покрови Пресвятої Богородиці в Середньовічній Україні

В українській християнській культурі одним із центральних пошанувань упродовж століть залишалось почитання Богородиці. Своїми витоками воно сягає княжої доби, а особливої популярності здобуло за часів козацтва у вигляді Покровського культу, що став державним. Не випадково більшість церков Запоріжжя були присвячені Покрові – небесній покровительниці низового воїнства, а згодом і гетьманської України. В новітній історії Покрова, як захисниця воїнів, стала покровителькою Української повстанської армії та Збройних сил незалежної України. Тому не випадково, в умовах новітнього відродження України, української культури та національних традицій, зокрема військових, актуалізованих агресією Росії проти України 2014 р., “з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звичаїв Українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві” Президент України Петро Порошенко видав Указ № 806/2014 від 14 жовтня 2014 р. “Про День захисника України”, яким визнано 14 жовтня – День Покрови Пресвятої Богородиці¹.

У мистецькому плані, “українська іконографія Покрову виявляється самотнім водночас також і для усього світу східного християнства прикладом винятково багатих внутрішніх потенційних можливостей цієї культури – навіть на пізньому, позначеному помітним наростанням нашарувань з-поза самої традиції, етапі її розвитку. Тієї внутрішньої потенційної енергії, яка поза Україною через знані обставини останніх століть багатовікової історії східнохристиянського світу ніде більше навіть не була покликана до життя”².

Уже в часи Київської середньовічної держави почитання Богородиці пов’язувалося з утвердженням власної державної ідентич-

¹ *Голос України* (15.10.2014), № 198.

² В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія* (Л., 2010) 404.

ності і було княжим за своїм походженням, що знайшло яскраве вираження у присвяті першого київського храму загальнодержавного значення – Десятинної церкви. Відтак Богородиця стала символом української християнської державності³, основною і головною функцією якої було заступництво перед Богом за “весь рід людський та світ земний у цілому”⁴. Тому під час єдинокорства Мстислава Хороброго з Касожським князем Редедю український князь звернувся за допомогою саме до Богородиці: “О Пресвятая Богородице помози ми, аще во одолею сему, съзижу церковь въ имя Твое”⁵, і це мовивши перемиг Редедю. 1169 р. Гліб Переяславський перемиг половців за допомогою чуда, що “створи Б(о)гъ и содея (св)ята Б(о)родиця Десятинная в Киеве”⁶.

Значного поширення в Середньовічній Україні отримала іконографія Богородиці Оранти – Непорушної Стіни, що своїми витоками сягала влахернського образу Марії. Цей іконографічний тип в українській культурі поширився як вівтарний і був представлений у більшості середньовічних храмів Києва⁷. Однак найбільш самобутнє вшанування Богородиці в Україні виявилось у становленні свята Покрови Пресвятої Богородиці.

Щодо часу заснування свята, дослідниками пропонується відносити його до межі XI–XII ст.⁸ чи навіть точніше – до 1103 р. і

³ М. М. НІКІТЕНКО, *На зорі християнського Києва* (К. 2003) 47.

⁴ В. С. ГОРСКИЙ, *Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в.* (К., Наукова думка 1988) 116.

⁵ *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ), т. 2: *Ипатьевская летопись* (Москва, Языки русской культуры 1998), ст. 134.

⁶ ПСРЛ, т. 38: *Радзивилловская летопись* (Ленинград 1989) 132.

⁷ Див.: О. ЭТИНГФ, ‘К ранней истории иконы “Владимирская Богоматерь” и традиции влахернского Богородичного культа на Руси XI–XII вв.’ в *Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь* (Санкт-Петербург 1999) 290–303; А. И. СТЕРЛИГОВА, ‘Кульм ризы Богоматери в произведениях древнерусского искусства XII–XIV вв.’ в *Реликви в искусстве и культуре восточно-христианского мира. Тезисы докладов и материалы международного симпозиума*, ред. сост. А. М. ЛИДОВ (Москва 2000) 76–77.

⁸ СЕРГИЙ, АРХИЕПИСКОП ВЛАДИМИРСКИЙ, ‘Святой Андрей, Христа ради юродивый, и праздник Покрова Пресвятой Богородицы’ в *Жизнь и деяния св. отца нашего Андрея, юродивого Христа ради. С приложением сочинения архиеп. Сергия (Спасского) “Святой Андрей, Христа ради юродивого”*

приписувати цю ініціативу київському князю Володимирі Мономаху, аргументом чому є слова Мономаха, який у своїй молитві називає Богородицю Покровою: “Надеже и Покрове мой...”. Натомість В. Александрович відносить становлення культу Покрови в Україні найпізніше на часи Ярослава Мудрого⁹, однак, в іншому місці, процес перетворення культу Богородиці Заступниці на Покровський дослідник відносить на кінець XII ст.¹⁰

Покров Богородиці належить до київських богородичних культів¹¹. Як зазначав В. Александрович, “за природного базування на візантійській основі, її органічного продовження, іконографія Покрову не лише в українському, але й у випроваджених зі спільного старокіївського кореня російському та відомому лише за новішими пам’ятками XVII–XVIII століть білоруському варіантах стала явищем цілком самостійним й унікальним. Для східнохристиянської релігійної культури це єдиний приклад теми, так широко розбудованої у не зовсім візантійських конкретних виявах”¹². Культ та іконографія Покрову “могли сформуватись тільки завдяки візантійській релігійності з переосмисленням певних її виявів на старокіївській основі і з Києва потрапити до підпорядкованих йому північно-східних земель, де згодом склалася російська цивілізація”¹³.

вий, и празник Покрова Пресвятой Богородицы”, вступ. ст., пер. с греч. языка и коммент. Е. В. ЖЕЛТОВОЙ (Санкт-Петербург, Издательство Олега Абышко 2007) 253; Н. П. КОНДАКОВ, *Иконография Богоматери* (Петроград 1915), ч. II, с. 93; Д. ГОРДІЄНКО, ‘Становлення почитання Покрови Пресвятої Богородиці на Русі і похід росів на Константинополь 860 року’ (2012) 9 *Труди Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*, ред. кол.: архієп. Переяслав-Хмельницький і Бориспільський ЕПФАНІЙ (ДУМЕНКО) (гол. ред.) [та ін.] 18–26.

⁹ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 14, 86.

¹⁰ *Ibid.*, с. 74.

¹¹ Н. ВЕРЕЩАГИНА, *Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.)*, науч. ред. Н. Н. НИКИТЕНКО (О., Астропринт 2019) 136–176, безпосередньо щодо Покровського культу: с. 174–176.

¹² В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 15.

¹³ *Ibid.*, с. 39.

Традиція пов'язувати становлення культу Покрови з Андрієм Суздальським склалася лише у XVIII ст., не раніше 1702 р. – часу канонізації князя¹⁴. У Житті князя сюжет з запровадження чи взагалі почитання культу Покрови відсутній. Прив'язування запровадження Покровського культу до Андрія Суздальського є витором нового російського політичного міту, за яким суздальського князя проголошено засновником Московської держави¹⁵. Щодо аргументу побудови князем церкви Покрови на Нерлі, то первісна присвята храму залишається невідомою, лише згодом вона була названа Покровською, очевидно у XVIII ст.¹⁶ Відтак, “всупереч непохитному переконанню новітньої російської наукової свідомості, слід визнати, що володимирське середовище часів князя Андрія Боголюбського не знало покровської традиції, вона виникла тут уже після того, як князь перебрався на землі Північно-Східної Русі”¹⁷.

У службі на Покрову чітко проглядається зв'язок зі службою на Ризоположення, що, на думку дослідників, вказує на походження свята з Києво-Печерської лаври¹⁸. У свою чергу, за припущенням Х. Лопарева, встановлення свята Ризоположення (2 липня) на Русі, як і у Візантії, було пов'язано зі зняттям росами облоги Константинополя 860 р.¹⁹ Прикметно, що близько 2 липня була закладена і церква Богородиці – Десятинна в Києві²⁰.

¹⁴ Див.: В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 39; М. ПЛЮХАНОВА, *Сюжеты и символы Московского царства* (Санкт-Петербург 1996) 52–56.

¹⁵ Див.: М. ПЛЮХАНОВА, *Op. cit.*, с. 55; В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології’ в *Theatrum Humanæ Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко* (К., Laugus 2012) 126, 131; В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці’ (1994) *3 Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей* 64.

¹⁶ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *История русской церкви*, т. 1: *Период первый киевский или домонгольский* (Москва 1904), кн. 2, с. 321.

¹⁷ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Найдавніша ікона Покрову Богородиці...’, с. 132.

¹⁸ СЕРГИЙ, АРХИЕПИСКОП ВЛАДИМИРСКИЙ, *Op. cit.*, с. 241, 242.

¹⁹ ХР. ЛОПАРЕВ, ‘Старое свидетельство о Положении ризы Богородицы во Влахернах в новом истолковании приминительно к нашествию русских на Византию в 860 году’ (1895), т. II, вып. 4 *Византийский временник* 628.

²⁰ Д. ГОРДІЄНКО, ‘Десятинна церква в Києві: проблема присвяти’ в *Історія релігій в Україні* (Л., Логос 2007), кн. I, с. 306.

Позаяк свято пов'язано з влахернським храмом, потрібно було його прив'язати до якогось місцевого образу, що мав влахернські витоки. Таким образом, за О. Александровим, була на престольна ікона Успенського собору Києво-Печерської лаври, яка, за легендою, походила з Влахерн. Таким чином, “для осіб, що засновували свято, видіння Андрія Юродивого і події, пов'язані зі заснуванням Великої Печерської церкви, зливались воедино, як події одного порядку і значення в прояві заступництва Пресвятої Богородиці”²¹. Також за українськими легендами почитання Покрови пов'язується з Успенським собором Києво-Печерської лаври. Відтак, А. Комарницький виводить покровську іконографію зі зразків Печерської Богородичної іконографії, які через Успенську традицію поширились на всьому просторі Київської митрополії, зокрема в Галичі, де відома Галицька Покрова могла бути патронним образом Успенського собору в Галичі²². Л. Міляєва вказувала і на зв'язок іконографії найдавнішої ікони Галицької Покрови з богородичним влахернським храмом²³, у чому проявляється функція Богородиці як захисниці Києва та України-Русі²⁴. Подібно В. Александрович виводить походження Галицького Покрову з мистецького середовища Холма, а її іконографію пов'язує з мармуровим рельєфом Богородиці Влахернського монастирського комплексу – Богородиці Заступниці²⁵.

За припущенням Н. Кондакова, ікони Покрови відображають одночасно і звичайне чудо, що відбувалось на п'ятницю (підняття завіси) у влахернському храмі, і видіння Андрія Юродивого в тому ж храмі²⁶. Тому свято і встановлено 1 жовтня – на переддень свята

²¹ А. АЛЕКСАНДРОВ, ‘Об установлении праздника Покрова Пресвятой Богородицы в русской церкви’ (1983) 11 *Журнал Московской патриархии* 70.

²² А. КОМАРНИЦЬКИЙ, ‘Печерський Успенський храм – осередок богородичних традицій’ в *Українська Академія Мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці* (К. 2015), вип. 24, с. 126–129.

²³ Л. С. МИЛЯЄВА, ‘Новый памятник галицкой живописи XIII века’ (1965) 3 *Советская археология* 253, 256.

²⁴ А. АЛЕКСАНДРОВ, *Op. cit.*, № 10, с. 78.

²⁵ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 41 і далі, 132, 167, 178, 188; В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Старокиївський культ Богородиці-Заступниці...’, с. 50, 52.

²⁶ Н. П. КОНДАКОВ, *Op. cit.*, ч. II, с. 96.

Андрія Юродивого, яке відмічається 2 жовтня. Хоча в іконографії Покрови постать Андрія Юродивого не є першопочатковою й обов'язковою, а була додана згодом, очевидно в другій половині XII – першій половині XIII ст.²⁷

Оскільки чудо Богородиці під стінами Константинополя пов'язано з омофором Богородиці, в цьому аспекті цікавим є спостереження Н. Кондакова, що одним з епітетів влахернської ікони було слово “ἐπίσκεψις”, яке мало подвійне значення Покрови: “так само як відособленого захисту, так і покривала – маторія”²⁸. Ймовірно, таке значення і мала влахернська напрестольна ікона Успенського собору Лаври. “Відповідно, вона і могла бути першою іконою Покрови Пресвятої Богородиці на Русі”²⁹.

Однак, як припустила Н. Верещагіна, вже серед корсунських “трофеїв” Володимира були Богородичні ікони, які й були розміщені в Десятинній церкві. Серед цих ікон мали бути і списки з влахернських образів, а також ікони, привезені принцесою Ганною безпосередньо з Константинополя³⁰.

Таким чином, попри те, що іконографія Покрови в завершеному вигляді склалась досить пізно (на XIV ст.³¹), її витоки, вочевидь, сягають перших століть християнства в Києві, найвірогідніше – часу правління Володимира Святого. Саме Діви-Марії було присвячено перший храм загальнодержавного значення – Десятинну церкву, в якій, насамперед, і культивувалося місцеве, київське почитання Богородиці. Тому, попри ідейні витоки чуда 860 р., початки свята Покрови в Україні можна пов'язувати з кліром Десятинної церкви і діяльністю рівноапостольного князя Володимира.

Похід росів на Константинополь 860 р. займає особливе місце в історіографії Русі³². Власне з цієї події Нестор розпочинає істо-

²⁷ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 153.

²⁸ Н. П. КОНДАКОВ, *Op. cit.*, ч. II, с. 96–99.

²⁹ А. АЛЕКСАНДРОВ, *Op. cit.*, № 11, с. 71.

³⁰ Н. В. ВЕРЕЩАГИНА, *Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси* (О., Астропринт 2011) 115.

³¹ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Старокиївський культ Богородиці-Заступниці...’, с. 47–67.

³² Історіографію питання див.: С. ШУМИЛО, *Князь Оскольд и христианизация Руси* (К., Дух і Літера 2010) 120 с.; П. В. КУЗЕНКОВ, ‘Поход 860 г.

рію Русі, починається так звана датована частина Літопису. Похід 860 р., відображений у численних джерелах³³, основними з яких для реконструкції подій є дві гомілії та окружне послання сучасника й очевидця походу – патріарха Фотія³⁴. Проте джерела не подають жодної битви з росами. Самі візантійці пов'язували врятування Константинополя з заступництвом Діви Марії, однак інформація про чудо з зануренням риз і спричиненим ними штормом, який потопив кораблі росів, міститься лише в джерелах групи хроніки Симеона Логотета³⁵. Ні патріарх Фотій, ні Георгій Скіліца чи Зонара не знають чуда із зануренням ризи Богородиці в море. За Фотієм, “неочікуваним виявилось нашествя ворогів – нежданим був і відхід їх”³⁶. Можливо, що жодного шторму і не було. На честь звільнення Константинополя від облоги патріарх Фотій склав вдячний Акафіст Богородиці³⁷, а Григорій Нікомедійський, за вказівкою патріарха, склав “Слово на положення риз Богородиці у Влахернах”³⁸.

Однак, для української середньовічної культури чудо біля влахернського храму стало знаменним. Саму розповідь про похід 860 р. літописець запозичив із болгарського перекладу Хроніки продовжувача Георгія Амартола³⁹. Однак попри те, що Нестор знає лише сам похід і нічого про хрещення не говорить⁴⁰, для нього важ-

на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках’ в *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения* (Москва, Восточная литература 2003) 10–13; А. Н. САХАРОВ, *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, Мысль 1980) 48–49, 53–54, 56–57, 60–65, 79–81.

³³ П. В. КУЗЕНКОВ, *Op. cit.*, с. 15–172.

³⁴ *Ibid.*, с. 15–84.

³⁵ *Ibid.*, с. 107–122.

³⁶ *Ibid.*, с. 50/60.

³⁷ А. И. ПАПАДОПУЛО-КЕРАМЕВС, ‘Акафист Божьей Матери’ (1903), т. X, вып. 1–2 *Византийский временник* 357–401.

³⁸ Хр. ЛОПАРЕВ, *Op. cit.*, с. 581–628; П. В. КУЗЕНКОВ, *Op. cit.*, с. 84–85.

³⁹ А. А. ШАХМАТОВ, ‘Повесть временных лет и ее источники’ в *Труды Отдела древнерусской литературы* (Москва; Ленинград 1940), т. IV, с. 48–49.

⁴⁰ *ПСРЛ*, т. 2, стп. 15. Проте, ймовірно, тоді була охрещена група росів, що не була територіально пов'язана з Києвом. Див.: Д. ГОРДІЄНКО, ‘Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст.’ в *Історія релігій в Україні* (Л., Логос 2011), кн. I, с. 23–24.

ливим було явлення чуда Богородицею для поган-росів. В очах літописця, з походу 860 р. Русь ставала суб'єктом історії. Через покарання поган-росів Богородиця явила милість до русі, привівши їх згодом до святого хрещення, до спасіння. Звідси й витoki того феномену Києва, який, за спостереженням С. Кримського, явив собою безпрецедентну за духовною інтенсивністю осанну Богородиці⁴¹.

На часи Македонської династії припадає й остаточна християнізація України, а отже й прихід в Україну візантійських релігійних уявлень, серед яких особливого значення здобуває вшанування Діви Марії, як заступниці, пов'язаний з образом Оранти – захисниці влахернського храму⁴². Зокрема з іконографічної формули Оранти дослідники виводять і формування іконографії Покрови Богородиці⁴³.

Щоб заручитися допомогою Богородиці, імператори брали із собою в походи її ікону з влахернського храму. Імператор, як намісник Бога на землі⁴⁴, перемагав ворогів не стільки силою зброї, як силою свого благочестя. Тому Йоан Цимісхій на честь перемоги над Святославом не сам зійшов на тріумфальну колісницю, а поставив на неї образ Богородиці⁴⁵. А перед походом імператор молився в храмах Христа Халкіта, св. Софії, після чого направився в “славний храм Богородиці, розташований у Влахернах”⁴⁶. Так само під час заколоту Барди Фоки проти Василя II, брата дружини Володимира Святославича Ганни, імператор зустрів і переміг ворога, тримаючи в руках ікону Богородиці⁴⁷, ймовірно, образ Нікопеї.

⁴¹ С. Б. КРИМСЬКИЙ, ‘Під сигнатурою Софії’ (1995) 5–6 *Філософська і соціологічна думка* 238.

⁴² В. П. СТЕПАНЕНКО, ‘Военный аспект культа Богоматери в Византии (IX–XII вв.)’ (2000), вып. 31 *Античная древность и средние века* 199; Н. Н. ВОРОНИН, ‘Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в.’ (1965) 26 *Византийский временник* 191.

⁴³ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Старокиївський культ Богородиці-Заступниці...’, с. 62, 67.

⁴⁴ Див.: Л. А. АНДРЕЕВА, *Сакрализація влади в історії християнської цивілізації: латинський Захід і православний Восток* (Москва, Ладомір 2007) 133–179.

⁴⁵ ЛЕВ ДИАКОН, *История*, пер. М. М. КОПИЛЕНКО (Москва 1988) 82.

⁴⁶ *Ibid.*, с. 68.

⁴⁷ МИХАИЛ ПСЕЛЛ, *Хронография*, пер. и прим. Я. Н. ЛЮБАРСКОГО (Москва 1978) 10.

У влахернському храмі було кілька образів Марії: 1) Богородиця з Дитям у головному храмі; 2) в апсиді Агія Сорос – мозаїчне зображення Оранти, саме цей образ пов'язаний із чудом Покрова, позаяк у храмі зберігався омофор Марії; 3) срібна ікона біля джерела над фіалом; 4) у хрещальні мармурове зображення Богородиці. Також у церквах влахернського комплексу були ікони Нікопеї, можливо Елеуса, Богородиця на троні з Дитям і Агіосорітісса⁴⁸. Однак оборонні функції Богородиці присвоювались не лише різним іконографічним Її образам, а й різноманітним реліквіям, пов'язаним з Дівою Марією. Саме з одягом Богородиці – омофором – було пов'язано чудо врятування Константинополя від облоги росами 860 р.

Отже, літописцю було важливо вписати українську історію в біблейський хронотоп. Ця ідея перегукується зі “Словом про Закон і Благодать” митрополита Іларіона. “Слово” написано на тему Благовіщення і Великодня, на збіг яких – на Кірію-Пасху – вважалося, що і настане кінець світу⁴⁹. Благодать, за Іларіоном, приходить лише на “кінець вѣка”⁵⁰. Відтак саме на етапі євангельської Благодаті “в контекст всесвітньої історії вписується й Руська земля, народ руський”⁵¹, який в очах Іларіона постає як “народ новий”, що претендує на роль суб'єкта завершального етапу людської історії⁵². Християнізація Русі, прилучення її до світу Благодаті є останнім етапом історії людства: “вѣра во бгдѣтнѣя по всея земли прострѣся, и до нашего языка русскааго доиде”⁵³. Перед Іларіоном стояло завдання осмислити наближення Страшного суду, визначити місце і роль, відведені в історії людства народу руському, землі Руській “як богообраному місцю, якому судилося стати центром спасіння людства на

⁴⁸ В. П. СТЕПАНЕНКО, *Op. cit.*, с. 207; О. Этингоф, *Op. cit.*, с. 291.

⁴⁹ Див.: Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия в монументальном корпусе Софии Киевской: историческая проблематика* (К., “Слово” 2004) 291–293.

⁵⁰ А. М. МОЛДОВАН, “Слово о законе и благодати” Иллариона (К., Наукова думка 1984) 80.

⁵¹ В. ГОРСЬКИЙ, ‘Іларіон Київський. Русь в історичному вимірі’ в *Давньоруські любомудри*, В. ГОРСЬКИЙ, О. ВДОВИНА, Ю. ЗАВГОРОДНІЙ, О. КИРИЧОК (К., ВД “КМ Академія” 2004) 57.

⁵² *Ibid.*, с. 58.

⁵³ А. М. МОЛДОВАН, *Op. cit.*, с. 88.

Страшному суді”⁵⁴. Кінцевою точкою земної історії для Іларіона є Київ Володимира і Ярослава, який постає осередком християнського світу, перейнявши ту функцію від Константинополя⁵⁵. Відтак долучення Русі до Благодаті і породжує “радісне відчуття апофеозу віри”⁵⁶ у творі Іларіона, який радіє, що русичі, ставши “новими людьми”, отримали шанс на спасіння⁵⁷. Саме “Слово” Іларіона, як зазначив В. Александрович, у характеристиці князя Володимира відобразило найдавніше побутування поняття “покров”: “вєскровньи покров”⁵⁸.

Відтак, у чуді з ризами Богородиці під стінами Константинополя акцент зроблено на демонстрації праведної віри, що веде до спасіння. Богородиця явила росам силу Христової віри і тим самим привела їх до спасіння.

Однак особливо помітний вплив влахернської церкви і Богородичного культу в середньовічній Україні виявився в заснуванні і спорудженні Успенського собору Києво-Печерського монастиря, збудованого 1073–1077 рр. За легендою Києво-Печерського патерика, будівництво головного собору монастиря було ініційовано Богородицею, яка покликала у влахернський храм чотирьох зодчих, звелівши їм вирушити в Київ для будівництва собору в Її ім’я. Богородиця вручила їм на три роки золото, моці святих і на престольну ікону. А через десять років, за втручання Її ікони, в Київ прибули іконописці, що розписали храм і прикрасили вівтар мозаїкою⁵⁹. Таким чином, як відмітив М. Воронін, Влахернська Богородиця, яка захистила Царгород від захоплення росами в 860 р., “нині сама «поселялась» на Русі в Києві, стаючи його спеціальною захисницею”⁶⁰.

⁵⁴ В. ГОРСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 59.

⁵⁵ А. М. МОЛДОВАН, *Op. cit.*, с. 97–98.

⁵⁶ В. ГОРСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 60.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 62.

⁵⁸ А. М. МОЛДОВАН, *Op. cit.*, с. 99; В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці..*, с. 51; В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Старокиївський культ Богородиці-Заступниці...’, с. 55.

⁵⁹ *Киево-Печерский патерик, или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской лавры [Репринт]* (К., Лыбедь 1991) 60–62.

⁶⁰ Н. Н. ВОРОНИН, *Op. cit.*, 193.

Проте на поширення почитання Богородиці в київській культурі безпосередній вплив мав культ влахернського храму Херсона. За однією з версій, саме в ньому була охрещена дружина князя Володимира Святого⁶¹. Вже Н. Кондаков припускав, що почитання в Києві влахернських святих могло прийти саме з Херсона⁶².

Чому ж за джерелами (Патериком), чудо Влахернської Богородиці в Україні було явлене вперше у спорудженні Успенського собору Києво-Печерського монастиря?

Як було показано, чудо з ризами Богородиці, явлене під стінами Константинополя 860 р., було проявом праведної віри для поган-росів. Однак під час походу Русі проти Візантії 1043 р. Богородиця знову захистила своє місто ідентичним способом – здійнявши шторм, що, за літописом⁶³, і став основною причиною поразки росів. Так само Михаїл Пселл зазначив, що росів було подолано “вогнем і водою”⁶⁴. Отже, якщо 860 р. Вона виявила милість до росів, прихиливши їх до християнства і тим самим зробивши народом “новим”, то події 1043 р. продемонстрували “неприхильність” Влахернської Богородиці до росів. Тим самим втратилась і гострополітична актуальність цього почитання в Києві. Однак, культ Богородиці пустив глибоке коріння в християнській культурі України, відтак потребував нового явлення прихильності Діви Марії. Позаяк Богородичний культ був княжим за своїм походженням, то в легенді Києво-Печерського патерика про закладення Успенського собору проглядається певна опозиція до великокнязівської влади, стосунки з якою в цей час були натягнутими. Тому, якщо в чуді 860 р. Богородиця проявляє свою прихильність через покарання поган-росів, являючи тим самим силу істинної віри, то за легендою Патерика, Вона сама приходять у Київ – у Печерський монастир – і таким чином бере під свій захист народ руський. На синтезі цих

⁶¹ Д. В. АЙНАЛОВ, *Меморії св. Климента и св. Мартина в Херсонесе* (Москва 1915) с. 20–22; С. ШЕСТАКОВ, ‘Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Рождеству Христову’ в *Памятники христианского Херсонеса* (Москва 1908), вып. III, с. 134–135.

⁶² Н. П. КОНДАКОВ, *Op. cit.*, с. 101. Позицію Н. Кондакова підтримав і розвинув Д. Айналов: Д. В. АЙНАЛОВ, *Op. cit.*, 17–24.

⁶³ *ПСРЛ*, т. 2, ст. 141–142.

⁶⁴ MICHAEL PSELLOS, *Scripta minora* (Milano 1936), t. 1, p. 10.7.

ідей і формувалося власне – самотутнє почитання Богородиці в Україні, “сакральний максимум”⁶⁵ якого виразився в легенді про спорудження Успенського собору Києво-Печерського монастиря.

Відтак є слушною думка Н. Верещагіної, що легенда заснування Великої Печерської церкви була лише продовженням традиції, започаткованої в закладенні Десятинної церкви⁶⁶. А це дає змогу віднести й початки почитання Покрови в Україні до часів князя Володимира. Додатковим аргументом чому є ідейна близькість свята Покрови і “Слова” Іларіона, виголошеного 1022 р.⁶⁷, отже в часі, близькому до правління Володимира Святого, діяння якого власне й оспівує. Тому можна припустити, що воєнний образ Богородиці-Покрови виник саме при Десятинній церкві, ймовірно, незабаром після прийняття Руссю християнства за Володимира Святого.

Прикметно, що “Житіє” Андрія Юродивого називає останнього скитом⁶⁸. Цим іменем у X ст. у візантійських джерелах називались насамперед київські руси. Імперський церемоніал прийому іноземних послів передбачав знайомство їх з церковними реліквіями, що використовувались у місійних цілях, як то мало місце під час прийому послів Олега (912 р.)⁶⁹. Тому можна припустити, що під час прийому послів Володимира, останнім були показані і ризи Богородиці Влахернської, що й явили росам чудо 860 р. Про те, що це не могло бути посольство Аскольда, описане Фотієм, промовляє той факт, що інформація про шторм, а отже й чудо, з’явилась у

⁶⁵ Ю. Ю. ЗАВГОРОДНІЙ, ‘Успенська церква Печерської лаври – сакральний максимум давньої Русі’ в *Наукові записки НАУКМА*, т. 25: *Філософія та релігієзнавство* (К. 2004) 64–69.

⁶⁶ Н. В. ВЕРЕЩАГИНА, *Климент Римський...*, с. 117.

⁶⁷ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Op. cit.*, с. 291–293; Н. М. НІКІТЕНКО, ‘Коли і де Іларіон виголосив своє “Слово”?’ в *Могиланські читання 2001 року: Збірник наукових праць* (К., Віпол 2002) 136.

⁶⁸ ‘Жизнь и деяния св. отца нашего Андрея, юродивого Христа ради’ в *Жизнь и деяния св. отца нашего Андрея, юродивого Христа ради. С приложением сочинения архиеп. Сергия (Спасского) “Святой Андрей, Христа ради юродивый, и праздник Покрова Пресвятой Богородицы”*, вступ. ст., пер. с греч. языка и коммент. Е. В. ЖЕЛТОВОЙ (Санкт-Петербург, Издательство Олега Абышко 2007) 22.

⁶⁹ *ПСРЛ*, т. 2, ст. 28.

візантійських джерелах пізніше. Так само й “Житіє” Андрія Юродивого було створено лише в X ст.

Як було показано, основним аргументом для віднесення встановлення свята Покрови до Києва для архієпископа Сергія була наявність його серед інших свят однозначно київського походження. Однак у найдавніших Прологах поруч зі святом Покрова міститься і свято освячення Десятинної церкви (12 травня) та Софії Київської (4 листопада). Безумовно, що ці свята встановлені не на початку XIII ст., а одразу після спорудження вказаних храмів. На початку ж XIII ст. вони лише були внесені у Пролог. Оскільки свято Покрови стоїть в одному ряду з означеними святами, то і становлення його можна віднести на кінець X – початок XI ст., що знову ж відсилає до часу Володимира Святого.

Та інтенсивний розвиток культури припадає на кінець XIII ст.⁷⁰, себто на період по монгольській навалі. Часом другої половини XIII – початку XIV ст. датується найдавніша українська ікона, т. зв. Галицький Покров⁷¹. Саме королю Данилу довелося першому з українських володарів вирішувати питання протистояння монголам. На 1270-ті роки припадає дарунок королем Левом села Покровське холмському собору. Наступні джерельні свідчення стосуються початку XV ст. Так, під 1418 р. згадується Покровська церква на городищі Кописто біля Риботич, а на початок XVI ст. маємо Покровські парафії в Болозві Горішній, Бушковичах, Гурках, Клоковичах, Купні, Полянах, Попелеві, Трушевичах у Самбірських горах, Горущі, Губичах, Добрівлянах та Заріччях поблизу Дрогобича, проте фундації відповідних церков відносяться до кінця XIII – початку XIV ст.⁷² Кінцем XIV ст. датується церква Покрови Богородиці в Луцьку, а до XV ст. належать подільські Покровські церкви у Шарівці та Сутківцях. Останньою третиною XIV ст. датуються й замкові церкви у Вінниці та Кам’янці-Подільському, присвячені Покрові, – фундації князів Коріатовичів⁷³. Таким чином, можна припустити, що саме монгольська навала і дальша монгольська загро-

⁷⁰ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 76.

⁷¹ *Ibid.*, с. 167, 178, 188.

⁷² *Ibid.*, с. 174, 177.

⁷³ *Ibid.*, с. 179.

за стимулювали розвиток Покровського захисного/оборонного культу. Подібну картину можна спостерегти і щодо культу Миколи Мирлікійського, також київського за своїм походженням⁷⁴. Паралель культів Богородиці та Миколи Мирлікійського знаходить пряме підтвердження в кам'яній іконці з Теліжинецького городища, на якій зображена Богородиця зі святим Миколаєм⁷⁵.

Прямо пов'язує татарську загрозу й розвиток культу Покрови Богородиці Учительне Євангеліє 1635 року: “Такж ж наихали татарове на мѣсто кїѡв^б без жа^анои вповѣди на нашу роус. вбачивши то кїевлане и^к великое войско татарское не оуфаяючи на свою мощь теды припалы на мляви кз гоу^б боу^б и кз стои вци. I третии днз^б вказалоса стаа вца на вгз^аусѣ на^а црквею печерского манастира покрьѣши црквѣз ризою своєю стою. татарове ввернулиса наза^а з великою стыдливостью и сами са сѣкли. и тоє покрьтїе стои вци видѣвз стьи андреи и епифании котории показали народови хр^тіанскому ласку вжию и стои вци”⁷⁶.

Якщо прийняти думку В. Александровича, що першим місцем пошанування культу Покрови була подільська церква Богородиці Пирогощої⁷⁷, можна виснувати, що цей культ поширювався серед торгово-ремісничої людності Києва, себто середнього прошарку середньовічного українського соціуму. Поширені ремінісценції іконографії “Богородиці Пирогощої” В. Александрович відмічає в українському малярстві упродовж XV–XVIII ст.⁷⁸

⁷⁴ Детальніше див.: Н. В. ВЕРЕЩАГИНА, *Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева* (О., Астропринт 2012); Н. В. ВЕРЕЩАГИНА, *Христианские культы и реликвии древнего Киева...*, с. 222–316; Н. И. ПЕТРОВ, ‘Култ св. Николая Чудотворца в юго-западной Руси XI–XIII веков’ в *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Палаиоросіа: ен хроно, ен просопо, ен еідеі. Альманах*, под ред. д. и. н. П. И. ГАЙДЕНКО (Санкт-Петербург; Казань 2014), вып. 1, с. 108.

⁷⁵ Т. В. НИКОЛАЕВА, *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв.* (Москва 1983), табл. 63.3 (= Археология СССР. Свод археологических источников ЕІ-60).

⁷⁶ Цит. за: В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 401.

⁷⁷ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 28–29.

⁷⁸ *Ibid.*, с. 66.

Позаяк у помонгольський період центром культурного й політичного життя Києва стає Поділ, Богородичний культ, що культивувався при подільській церкві Богородиці Пирогощі був визначальним в українській духовній культурі, зокрема у становленні і поширенні Покровського культу⁷⁹. Пожвавлення культу Покрови при храмі В. Александрович відносить на 70-ті роки XV ст., коли церква була поновлена. Однак функціонування храму ніколи не припинялося, як не припинялося життя на київському Подолі. На той же час припадає й відбудова чи розбудова князем Семеном Олельковичем Успенського собору Києво-Печерського монастиря⁸⁰ – одного з найвизначніших центрів пошанування Богородиці не лише в Україні, а й у цілій Східній Європі. Таким чином, “розпочата з відновленням Київської митрополії й наступним оновленням релігійного життя Києва й українських земель загалом нова духовна ситуація стала основою відродження традиції Покрову в усій Україні”⁸¹. Хоча на XVI ст. припадає певний занепад популярності Покровського культу в Україні⁸², з початком XVII ст. він актуалізується і набуває свого апогею в першій половині XVIII ст.⁸³ – в часи найвишого розвитку Козацької республіки та української культури ранньомодерного часу. На цей час припадає й остаточне вироблення української іконографії Покрову за типом *Mater Misericordiae*, перші зразки якої маємо ще з XVI ст.⁸⁴

У пізньому середньовіччі і ранньомодерний час Богородичний оборонний культ набув значного поширення не лише в українській, а й у польській та литовській християнській культурі. У польській традиції найдавнішою військовою піснею вважається “*Wogurodzica*”, на устах з якою польсько-литовське військо перемогло Тевтонський орден під Грюнвальдом 1410 р. Однак ця пісня має візантійське походження і в польську культуру потрапила через Укра-

⁷⁹ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 86, 290–290.

⁸⁰ ПСРЛ, т. 32: *Хроника литовская и жемойтская* (Москва 1975) 89.

⁸¹ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 293–294.

⁸² *Ibid.*, с. 396.

⁸³ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 403; С. ПЛОХІЙ, *Царі та козаки. Загадки української ікони* (К., Критика 2018) 41; С. ПЛОХІЙ, ‘Покрова Богородиці в Україні’ (1991) 5 *Пам’ятки України* 35, 37.

⁸⁴ С. ПЛОХІЙ, *Царі та козаки...*, с. 42–43.

їну. Поширення Богородичного культу у Литві припадає на XIV ст., одним з перших виявів якого було спорудження Ольгердом храму Успіння Пресвятої Богородиці у Вільні⁸⁵. Значного поширення культ Богородиці набув у часи панування великого князя Вітовта, чому сприяло й протистояння та сусідство з Тевтонським орденом, небесною покровителькою якого також була Діва Марія: *Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum*⁸⁶. Очевидно, вже за литовського посередництва Покровський культ з Києва поширився у Пскові та Новгороді, а також у Московському князівстві⁸⁷. Саме на XV ст. припадає значне число новгородських ікон Покрови Пресвятої Богородиці⁸⁸, коли перед Новгородом стояло завдання збереження своєї незалежності, зокрема у протистоянні з Московією.

На початку XV ст. зафіксовано перебування в Софійському соборі в Києві Богородичних реліквій: берло, маторій та сандалії⁸⁹. Відтак, центром поширення Покровського культу на XV ст. однозначно був Київ, що пов'язується з відновленням окремої Київської митрополії 1458 р. “Повернення до київських першоджерел” В. Александрович визнає “виявом найглибшої закономірності внутрішньої еволюції ... національної мистецької культури пізнього Середньовіччя загалом”⁹⁰. Натомість, “аналіз новгородських зразків, їхніх взаємозв'язків у колі місцевої культури та на українському ґрунті доводить, що, попри патріотичні уподобання та не позбавлені пропагандистського запалу цілеспрямовані наполягання російської історіографії, новгородську іконографію Покрову започаткував вивезений із Києва протограф, її генетичною основою став київський вихідний імпульс”⁹¹. Прикметно, що саме на цей час – другу

⁸⁵ І. Кузьмінський, ‘Давньоруський княжий культ Богородиці: від храму до бойової пісні’ в *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії* (К. 2017), вип. 17, с. 117.

⁸⁶ *Ibid.*, с. 118.

⁸⁷ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 171–172, 180, 187, 205–208, 217–221, 274 та ін.

⁸⁸ Див.: Э. С. СМІРНОВА, В. К. ЛАУРИНА, Э. А. ГОРДИЕНКО, *Живопись Великого Новгорода. XV век* (Москва 1982) 58–59, 210–212, 231, 303.

⁸⁹ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 46, 239.

⁹⁰ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 189; також: В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Найдавніша ікона Покрову Богородиці...’, с. 127.

⁹¹ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 207.

половину XV ст. припадає й період формування українського козацтва на південних кордонах Великого князівства Литовського⁹². І саме козацтво надасть Покровському культурі державного виміру.

Українське козацтво генетично пов'язано з верствою служилого боярства Великого князівства Литовського⁹³. Прослідковується й певний генетичний зв'язок козацтва з бродниками та іншими напіввоєнізованими групами населення на Низу Дніпра⁹⁴, що пов'язує й дві епохи південноукраїнської історії. Однак саме боярство та різноманітні панцирні слуги, що мали потрібні військові навички та були носіями відповідного військового світогляду, склали ядро формування козацтва, чому сприяла постійна потреба держави в військових контингентах для ведення війни насамперед зі Швецією та Московією, а також протистояння Кримському Ханатові. Іншим джерелом формування козацького стану стала безземельна чи малоземельна шляхта Волині та Галичини, яка у пошуках засобу до існування активно колонізувала Придніпров'я⁹⁵.

У часи Великого князівства Литовського українська колонізація знову просувається на південь. Ця колонізація мала особливі успіхи в часи Вітовта, який прагнув закріпитись на чорноморському узбережжі. Нових державців зобов'язували укріплювати замки і містечка, що, природно, потребувало й притягнення до них військового люду. Таким чином, “українське боярство було опорою Литовської держави на південному прикордонні”⁹⁶. З іншого боку, в рамках Великого князівства Литовського саме боярство виступало в ролі “оберігачів” української старовини⁹⁷. Відтак, не випадково, що саме в Середньому Подніпров'ї – політичному і культурному

⁹² В. О. ЩЕРБАК, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* (К., ВД “КМ Academia” 2000) 60.

⁹³ *Ibid.*, с. 17.

⁹⁴ В. О. ЩЕРБАК, *Op. cit.*, с. 24, 30; А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ, *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.* (К. 1992) 169; Г. ХАЛИМОНЕНКО, ‘Інститут козацтва: тюркського й українського’ (1993) 1 *Східний світ* 111.

⁹⁵ В. О. ЩЕРБАК, *Op. cit.*, с. 42–44, 107–108.

⁹⁶ *Ibid.*, с. 28.

⁹⁷ Ф. М. ШАБУЛЬДО, *Земли Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського* (К., Наукова думка 1987) 152.

центрі Київської держави боярство набуває особливого політичного впливу і цей регіон стає базою формування козацтва і становлення ранньомодерної української державності.

Ця колонізація неминуче мала зіштовхнутись з Кримським Ханатом, тим самим актуалізувавши й ідею протистояння зі Степом, з державою-спадкоємицею Орди, відтак, в українському мілітарному суспільстві – козацтві мав актуалізуватися й військовий культ Покрови. Нового імпульсу до зростання козацтва дало утворення Речі Посполитої 1569 р. З одного боку, у соціально-правовій системі нової держави не знайшлося місця для боярства, яке не могло документально підтвердити свого шляхетства, а тому було змушене показатись, з другого боку, у формуванні козацького стану до боярства та шляхти, української та польської, долучилися селяни та міщани, хоча старшинські посади, як правило, потрапляли до рук вихідців зі шляхти та боярства⁹⁸. На цей же час припадає і утворення першої Запорізької Січі⁹⁹. Натомість, як відмітив В. Щербак, “небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини представників привілейованого стану”¹⁰⁰.

Відтак, козацтво формувалось саме з середнього та нижнього прошарку служилих людей, на що вказує й саме слово “козак”, яким називались і нижні прошарки татар, осаджених Вітовтом в околицях Вільно. Саме від татар, як відомо, цю назву й перейняли українці¹⁰¹. Остаточо як окремий соціальний стан, з власною системою цінностей “людей лицарських” козацтво сформувалось на середину XVII ст.¹⁰². З цього часу, з Козацької революції середини XVII ст. козацтво перебрало на себе й політичні функції, ставши репрезентантом ранньомодерної Української державності. Тим самим, культ Покрови зі станового перетворився на державний культ Української козацької республіки, набуваючи нових смислів і значень, консолідуючи українське суспільство.

⁹⁸ В. О. ЩЕРБАК, *Op. cit.*, с. 127, 144, 147, 154, 168, 248–249,

⁹⁹ *Ibid.*, с. 60.

¹⁰⁰ *Ibid.*, с. 39.

¹⁰¹ *Ibid.*, с. 31, 32.

¹⁰² *Ibid.*, с. 247–248.

Відродження козацтвом ідеї української державності, актуалізація давньокиївських культів святих – передусім Покрови Богородиці, Миколи Мирлікійського¹⁰³ та архістратиґа Михаїла – небесного покровителя Києва, стимулювали й українську творчу інтелігенцію – Герасима Смотрицького, Захарію Копистенського, Йова Борецького та інших – до дослідження неперервності культурного та політичного процесу від княжої до козацької України¹⁰⁴.

З іншого боку, саме в українській іконографії як обов'язковий елемент козацьких Покровів виникає зображення патріарха та візантійського імператора, що підкреслювало панування в Україні візантійської традиції, орієнтацію українського духовенства на Константинополь, особливо у протистоянні з наступом католицизму та протестантизму, а згодом і московського патріархату. Перший такий приклад маємо на перемишльській іконі кінця XV ст. з Покровської церкви у Рихвалді¹⁰⁵. Зображення ж імператриці на українських іконах зникає наприкінці XVI – початку XVII ст.¹⁰⁶

Отже, становлення й розвиток культу Покрови Богородиці в середньовічній Україні пов'язано з київським духовним середовищем. Саме в Києві, найвірогідніше, вже в перші роки по запровадженню християнства за Володимира Великого при Десятинній церкві починає формуватися власне, оригінальне пошанування Богородиці, що згодом – на середину XIII ст. виробилося в чіткі форми Покровського культу. Безумовно, становлення нового самобутнього культу відбувалось на рецепції візантійської духовної спадщини,

¹⁰³ Детальніше про військовий культ Миколи Мокрого див.: С. І. БЛОКІНЬ, 'Київська ікона св. Миколи Мокрого на Американському континенті' в *Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції "Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь"* (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.) (К., "Видавництво «Горобець»" 2009) 160, 164; М. БИТИНСЬКИЙ, 'Про український чудотворний образ св. Миколи Мокрого' в *Український Прометей* (Детройт 1954, 23 вересня), ч. 38, с. 4; С. ШРАМЧЕНКО, 'Український образ св. Миколи "Мокрого", як стара святиня – традиція фльоти' в *Віра й Культура* (Вінніпег 1955, листопад), ч. 1 (25), с. 12–13.

¹⁰⁴ В. О. ЩЕРБАК, *Op. cit.*, с. 251.

¹⁰⁵ В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *Покров Богородиці...*, с. 260.

¹⁰⁶ *Ibid.*, с. 288.

до якої повертатиметься українська духовна культура і в подальші століття, що виразиться зокрема в зображенні візантійського імператора на українських Покровських іконах. Та попри те, українська культура виробила оригінальне, ніде не повторене трактування ідей пошанування Богородиці в східнохристиянській духовній культурі.

Цілком очевидно, що в середовищі української аристократії, у князівському колі, як оборонні культивувалися насамперед Богородичні культу Оранти, Одигітрії та Нікопеї – також візантійські за своїм походженням. Образ Одигітрії зображувався й на панцирах польських крилатих гусарів та козацької старшини¹⁰⁷. Позаяк центрами становлення і розвитку культу Покрови був Києво-Печерський монастир та церква Богородиці Пирогощої на Подолі, як військовий культ він набув поширення серед нижчих та середніх прошарків київського соціуму, з якого й формувалось київське ополчення.

Відтак не випадково, що особливого розвитку Покровський культ набуває в помонгольській період. Ослаблення князівсько-дружинної верстви, з одного боку, та поширення магдебурзького права, з другого, зумовили посилення значення в політичному житті та обороні краю, насамперед проти загрози з боку Золотої Орди, а згодом Кримського Ханату, нижчих та середніх прошарків військового люду, різноманітних служилих бояр, панцирних слуг тощо, з яких пізніше й формувалось українське козацтво.

Завдяки генію Тараса Шевченка та українській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. козацький міт став базовим українським національним мітом. Тим самим у новітню добу української історії був актуалізований і військовий, оборонний культ Покрови Пресвятої Богородиці як патрональний культ українського війська та загалом України.

¹⁰⁷ Експозиція Польського національного музею у Варшаві.